

Polydimenzionalita sociální diferenciace industriální společnosti, která tolik problematizuje použití konceptu souhrnného „syntetického“ sociálního statusu, vztahujícího se ke společnosti jako celku, a která komplikuje jeho empirické postavení, je zakotvena v pluralitě sociálních sektorů této společnosti: rodinně příbuzenského, teritoriálně sídlištního, pracovně profesionálního, politicko-mocenského, školského a vzdělávacího atd. Přestože některé sektory hrají dominující úlohu a jiné jsou spíše na okraji sociální dynamiky, jsou nicméně všechny autonomní, vyznačují se vlastní specifickou temporalitou, jejich „sladění“ se neobejde bez stálých konfliktů a napětí. Vzájemné vztahy těchto sektorů představují jistou úroveň sociální struktury: tento pohled, za nějž vděčíme kulturní antropologii a strukturálním funkcionalistům, nám umožňuje vidět sociální diferenciaci nejen prizmatem souboru analytických znaků (profese, vzdělání, příjem, majetek atd.), ale v její konkrétní podobě v reálném, historicky i kulturně určeném sociálním prostředí, jako diferenciaci skutečně existujících, nikoli analyticky zkonstruovaných sociálních pozic a diferenciaci lidí, kteří v nich hrají příslušné role, vnucované jim konkrétními nositeli pozičně konstitutivních vztahů. Tento pohled zároveň pomáhá překlenout mezeru, která dosud existuje mezi výzkumem sociálního rozvrstvení v komunitě či podniku na straně jedné a sociálně statistickým šetřením makrostrukturálních útvarů na straně druhé.

V *Projektu*, který rozebírá tyto stránky podrobněji (část 3.2, 3.3), jsme formulovali předpoklad, že pracovně profesionální systém představuje strukturální dominantu naší společnosti, zdůvodnili jsme jeho mimořádný význam při zkoumání stratifikace i mobility. Nejzávažnější předpoklad, vyplývající z projektu, je odlišení sociálního prestiže povolání od objektivní

složitosti práce, kterou nositel jistého povolání vykonává v rámci svého zaměstnání, své pracovně profesionální role. Tuto objektivní složitost práce považujeme (vedle rozsahu dispozičních pravomocí, tedy funkčně specifické moci: viz podrobněji stať L. Brokla, str. 708) za vertikální dimenzi pracovně profesionálního systému, tedy za dimenzi statusotvornou.

K ústředním problémům každého šetření tohoto typu patří navržený jakési „sítě souřadnic“, v nichž by bylo možno jednak pracovně profesionální systém jako celek „zmapovat“, jednak „zaměřit“ pracovně profesionální pozice příslušníků zkoumaného souboru osob. Úkolem našeho textu je stručně referovat o způsobu řešení tohoto problému, k němuž jsme v přípravné fázi výzkumu sociální diferenciace a mobility dospěli.

Úkol je jen zdánlivě jednoduchý: většinou bývá v obdobných výzkumech řešen konstrukcí jediné škály profesí či profesionálních kategorií, z níž se pak vychází při určování statusu a která je základem pro mobilní matrice. Rada autorů však zdůrazňuje, že nelze smysluplně konstruovat jedinou průběžnou vertikální škálu (profesí či profesionálních kategorií) pro celé univerzum pracovně profesionálního systému na základě nějakého objektivního kritéria. P. Hatt, zkoumající korelace mezi profesionálním prestižem a objektivní „poziční řadou“ profesí, dochází k závěru, že tyto řady lze zjistit jen u profesí, které spolu stojí v nějaké souvislosti, nikoli průběžně pro celý sortiment profesí. Diferencuje pak osm oblastí, kde lze podle jeho názoru tyto řady konstruovat: oblast politiky, svobodných povolání, obchodu, rekreace a estetiky, zemědělství, manuální práce, armády a služeb (politics, professions, business, recreation and aesthetics, agriculture, manual work, military, service). Podobně A. Ročová ve svém pokusu o klasifikaci profesí rozlišuje tato profesionální „centra aktivity“: služby, zájmy, organizace, technologie, profese „pod širým nebem“, věda, osvěta a kultura, umění a rekreace; v jejich rámci se pak pokouší o šestistupňovou klasifikaci zhruba na základě složitosti práce a stupně kvalifikace. K. M. Bolte navazuje na Hattovy úvahy rozlišením dílčí „sektoro-

vé škály“ profesí (průběžně v každé z vyjmenovaných oblastí) a „totální škály“, platné pro celý pracovní profesionální systém. Totální škála je podle jeho názoru konstruovatelná pouze na základě profesionálního prestiže, nikoli na základě nějakého „objektivního principu“. Tyto příklady by bylo možno libovolně rozšířit. Skutečně, projdeme-li škály profesí či profesionálních kategorií, používané ve výzkumech stratifikace a mobility, zjistíme rozbořem jejich označení, že se v těchto škálách prolíná několik různorodých hledisek, což vyplývá mj. z toho, že při formování normativního vzoru profese — a do škály jsou jednotlivé profese zařazovány na základě představ sociologů o jejich normativním vzoru, nikoli na základě objektivního rozboru konkrétních pracovních profesionálních rolí — dominují různá hlediska: např. *sféra činnosti*, její *věcný obsah* (zemědělci, obchodníci, lékaři atd.), *ekonomické postavení* (ekonomicky závislí, zaměstnanci, svobodná povolání, ekonomicky samostatní, podnikatelé), *vlastnický sektor* (soukromí rolníci, družstevníci, soukromí či státní zaměstnanci), *postavení v organizaci práce* (manažeři, výkonní pracovníci), *typ složitosti práce* (pomocný dělník, kvalifikovaný dělník atd.) (Miller, 1964). Sjednocení všech těchto kategorií do jednotné škály je možné právě jen na základě profesionálního prestiže, což je cesta, která je nám uzavřena teoretickými východisky. Vztah prestiže určité profese k obsahu konkrétní socioprofesionální role a k složitosti práce, kterou v jejím rámci nositel této role vykonává, je totiž velice zprostředkovaný. Normativní vzor určitého povolání (zedník, učitel, lékař atd.), jeho „image“ a jeho označení — což jsou vesměs obsahy, na které se váže prestiž — jsou součástí normativně kulturní sféry, konstituují „kulturní roli“, která se mění v sociální roli tím, že ji určité prostředí, konkrétní nositelé pozicně konstitutivních vztahů dané profesionální pozice, tak či onak internalizují a uplatňují jako očekávání vůči konkrétnímu individuu, které tuto pozici obsazuje. Táž „profese“ se může velice podstatně lišit podle svého konkrétního sociálně organizačního kontextu. Z toho, co bylo dosud řečeno, lze uzavřít: 1. Možnost konstrukce průběžné škály profesí či profesionálních kategorií, zahrnující celý sortiment profesí v rozvinuté industriální společnosti, je problematická. 2. I kdybychom měli k dispozici takovou škálu, je obtížné přiřadit k ní konkrétní pracovní profesionální role.

K tomu přistupuje další skupina problémů, vyplývajících z toho, že i celý pracovní profesionální systém prodělává ve zhruba padesátiletém období, které zahrnuje naše šetření mobility, převratné změny (srv. *Projekt*, část 4.). Pracovní profesionální systém modifikují jak změny systému kulturního (zejména rozvoj vědy a techniky), tak změny systému politicko-mocenského, mění jeho strukturu a

podstatně ovlivňují jeho temporalitu. J. Szcze pa ń s k i rozlišuje tyto determinanty změny pracovních profesionálních systémů: 1. rozvoj vědy a techniky, 2. rozvoj teorie a praxe organizace práce a pracovního (taylorovská linie), 3. změny organizace podniku a instituce práce, 4. metody profesionální přípravy, 5. změny sociálně politického systému.

Naše síť souřadnic musí tedy splňovat zejména tyto požadavky: 1. Musí vycházet z toho typu informace o pracovních profesionálním začlenění respondenta (popř. dalších relevantních osob), který je nám na základě daných metodických a technických postupů dostupný; 2. musí respektovat základní dimenze pracovních profesionálního systému, v nichž může být začlenění sledováno, a to jak dimenze převážně horizontální, tak i vertikální (složitost práce); 3. musí být beze změny použitelná pro celé časové období, které je sledováno v šetření mobility.

Na základě několika sond a předvýzkumu bylo rozhodnuto přímo sledovat pracovních profesionální začlenění pouze ze tří základních hledisek — z hlediska *složitosti práce*, *hospodářského postavení* a *oblasti ekonomické aktivity*. Kategorizace však byla navržena tak, aby ji bylo možno dodatečně modifikovat a sledovat celou řadu dalších aspektů.

1. Východiskem při stanovení *stupeň složitosti práce* je zevrubná charakteristika pracovní činnosti, vykonávané respondentem (popř. dalšími relevantními osobami) v zaměstnání. Tyto údaje zaznamená tazatel do záznamového archu. V předvýzkumu pak bylo použito tohoto postupu: Podle této charakteristiky a na základě zvláštní instrukce zařadil tazatel dotazovaného do jednoho ze šesti stupňů složitosti práce. Stejnou operaci na základě téže instrukce provedl dodatečně kódovač. Instrukce, použitá v předvýzkumu, měla toto znění:

„Úkolem tazatele (kódovače) je zcela samostatně, na základě údajů o zaměstnání odhadnout stupeň skutečné složitosti práce dotazovaného (resp. jeho otce a syna) a zařadit jej z tohoto hlediska do jednoho ze šesti stupňů škály (stupeň 1. nejnižší, 6. nejvyšší).

Do pojmu *stupeň složitosti práce* zahrnujeme:

— *stupeň oduševnělosti práce*, tj. míru účasti vědomí, paměti, vůle na pracovní činnosti;

- *stupeň samostatnosti práce*, tj. míru vlastního podílu při volbě celkových či dílčích cílů — a prostředků a metod k jejich dosažení;
- *stupeň tvořivosti práce*, tj. míru vlastního řešení nových situací a úkolů (či — naopak — netvořícího vykonávání předem daných vzorů);
- *stupeň kvalifikovanosti práce*, tj. nutnost a rozsah speciální přípravy, školení, požadovaných pro výkon této práce (bez ohledu na skutečnou kvalifikaci, kterou dotazovaný má).

Stupně jsou charakterizovány takto:

1. Nejjednodušší opakující se práce s přesně stanoveným cílem a nejjednoduššími prostředky, bez možnosti volby, nepředpokládající prakticky žádnou kvalifikaci.

Příklady: kopáč, nosič, uklízečka, svačínářka apod.; všechny tzv. nádenické a pomocné práce v zemědělství, průmyslu, stavebnictví, dopravě a službách.

2. Jednoduchá opakující se práce s přesně stanoveným cílem a přesně vymezenou škálou prostředků; předpokládá jistou specifickou kvalifikaci, obvykle zaučení nebo zaškolení.

Příklady: řadový zemědělec v JZD, tzv. zaučené profese v průmyslu, stavebnictví, dopravě a službách, vrtač, revolverář, svářeč na bodové svářečce, dělník ve skladu, ještěrkář, přadlena, poštovní doručovatelka, servírka, nevyučená prodavačka, písařka na stroji.

3. Jednoduchá, různorodá práce s přesně vymezenými cíli a poměrně bohatou škálou prostředků, mezi nimiž je možnost volby; předpokládá vyhraněnou profesionální kvalifikaci, obvykle vyučení.

Příklady: mechanizátor a opravář v JZD, většina vyučených profesí v průmyslu, dopravě, stavebnictví a službách: univerzální soustružník, frézář, stříhač v konfekčním závodě, tiskař v textilce, strojívedce, vyučený číšník, vyučená prodavačka, všechny tzv. řemeslné profese.

4. Složitější různorodé práce s přesně vymezenými komplexními cíli, s rámcovým vymezením prostředků, mezi nimiž je možnost volby, popř. tvůrčího postupu; práce může zahrnovat určitý rozsah rozhodovací pravomoci, předpokládající zpravidla nižší odborné, někdy střední všeobecné nebo vyšší odborné vzdělání.

Příklady: řídící pracovník JZD, dílovedoucí, mistr, vedoucí skladu, montér a seřizovač složitých technologických zařízení, výpravní stanice 3. a 4. kategorie, vedoucí prodejny nebo restaurace, kvalifikovaná sekretářka, laborantka, ošetrovatelka

5. Složitá různorodá práce s rámcově vymezenými cíli i prostředky, se značnou možností volby, popř. tvůrčího přístupu, se značným rozsahem rozhodovacích pravomocí, předpokládající zpravidla vyšší odborné vzdělání, v některých případech i vzdělání vysokoškolské.

Příklady: řídící pracovník zemědělské správy, předseda JZD, vedoucí provozů nebo menších výrobních jednotek, učitel ZŠ, nižší

důstojník z povolání, referent ministerstva nebo jiného úřadu, dále tzv. rutinní zaměstnání s vysokoškolskou kvalifikací: posudkový lékař, podnikový právník atd.

6. Velmi složitá práce, práce s mimořádným rozsahem dispozičních pravomocí, práce výrazně tvůrčí, předpokládající zpravidla vysokoškolské nebo vědecké vzdělání.

Příklady: vedoucí inženýři a ředitelé podniků, vedoucí funkcionáři státní správy, středoškolští a vysokoškolští pedagogové, lékaři-specialisté, pracovníci vědy a výzkumu, tvůrčí umělci pracovníci.

Tento postup má četné metodické a technické nedostatky (na které bylo mj. poukázáno v průběhu symposia), rozhodujícím kritériem však konečnou zůstává — nemáme-li k dispozici alternativní postup výhodnější — praktická použitelnost a účinnost. V předvýzkumu jsme u vzorku 480 respondentů obdrželi pro rok 1967 toto rozložení četností:

Stupeň složitosti práce	% respondentů
1	9,7
2	16,8
3	26,0
4	12,5
5	8,5
6	3,1
Nelze stanovit ekonomicky neaktivní, chybějící údaj apod.	23,1
	100,0

Z ostatních složek „syntetického indexu“ sociálního statusu koreloval stupeň složitosti práce nejvíce s úrovní dosaženého vzdělání (0,6995), méně výrazně s podílem na řízení (0,5873) a životní úrovní (0,4752), nejméně se způsobem života ve volném čase (0,2581).

Mezi zařazením, které prováděli přímo tazatelé, a zařazením provedeným kódovači byla zjištěna vysoká korelace (0,8316). Rozborem odchylek jsme zjistili, že zařazování kódovačů bylo přesnější. Proto bylo rozhodnuto, že v hlavním šetření bude zařazování do stupňů složitosti práce prováděno pouze skupinou zvláště vyškolených tazatelů na základě instrukce, která bude po provedení speciální sondy u skupiny vybraných expertů („kvalifikovaných soudců“: do souboru byli zařazeni sociologové, zejména průmysloví, psychologové práce, ekonomové a technici) rozšířena, doplněna a zpřesněna. Princip však zůstane v hlavním šetření zachován.

Z charakteristiky pracovní náplně dotazovaného (popř. dalších osob) se vychází

i při eventuálním zařazování do souboru vybraných *jmenovitě sledovaných povolání*, u nichž je na dvoutisícovém vzorku paralelně šetřen profesionální prestiž (viz stať J. Kapra, str. 740) a která budou podrobena monografickému zkoumání jak z hlediska jejich umístění v současném stratifikačním systému (zde bude možno provést velmi zajímavé srovnání mezi objektivní sociální pozicí určitých profesionálních skupin a jejich sociálním prestižem), tak z hlediska jejich specifické mobility. Vybrané profese jsou srovnatelné s profesemi zkoumanými obdobně v zahraničních výzkumech, jsou v nich rovnoměrně zastoupeny všechny stupně složitosti práce, přičemž zvláštní zřetel je brán na profese vyžadující další funkčně specifickou přípravu, zejména vysokoškolské vzdělání.

2. Hledisko *ekonomického postavení* nelze považovat za pohled výlučně horizontální: jednotlivé skupiny ekonomické-

ho statusu se výrazně liší průměrným stupněm složitosti práce a konečností i prestižem, který se ovšem v delším časovém období dosti podstatně mění. Především se do této dimenze ekonomického postavení promítají ekonomicko-politické přeměny, k nimž u nás došlo po roce 1945. Proto jsme zde nuceni pracovat s kategoriemi, které jsou sice pro rok 1967 irelevantní (samostatný s námezdními silami, částečně i svobodná povolání), které však mají svůj význam pro předcházející šetřenná období. Tradiční kategorie ekonomického postavení (dělník, zaměstnanec, družstevník, svobodné povolání, samostatný, ekonomicky neaktivní) byly podrobněji rozčleněny kombinací s hlediskem kvalifikace (u dělníků a zaměstnanců), s hlediskem práce v zemědělství/mimo zemědělství (družstevníci a samostatní) a s hlediskem manuální/nemanuální práce. Tím dostáváme šestnáct kategorií (viz tabulku dole). Základní schéma lze velmi

Hospodářské postavení

Dělník	zemědělský		1
	nezemědělský	vyučený	2
		zaškolený, zaučený	3
		nekvalifikovaný, pomocný	4
Zaměstnanec	odborný		5
	úředník a jiný (zřízenec apod.)		6
Družstevník	zemědělský	manuální	7
		nemanuální	8
	nezemědělský	manuální	9
		nemanuální	10
Svobodné povolání			11
Samostatný	bez námezdních sil	v zemědělství	12
		mimo zemědělství	13
	s námezdními silami	v zemědělství	14
		mimo zemědělství	15
Ekonomicky neaktivní			16

snadno mnohonásobně přeskupit, což nám umožňuje sledovat mj. tato hlediska: ekonomicky aktivní/ekonomicky neaktivní; manuální/nemanuální; manuální/nemanuální, pracující v zemědělství; pracující v zemědělství/pracující mimo zemědělství; ekonomicky samostatní/ekonomicky závislí; dělníci-rolníci/ostatní pracující.

Za rozlišující znak mezi dělníky a zaměstnanci považujeme jak druh práce (bezprostřední výroba, doprava či uchování materiálních užitečných hmot, popř. získání, zpracování či předávání informací), tak způsob odměňování (mzda, plat). Mezi odborné zaměstnance jsou zařazováni všichni, jejichž práce vyžaduje funkčně specifickou odbornost, zatímco úředníci konají práce administrativního či pomocného charakteru.

3. Konečně třetím sledovaným hlediskem je *odvětví ekonomické aktivity dotazovaného* (popř. dalších osob). Toto odvětví je určováno zaměřením hospodářské jednotky, v níž dotčený pracoval, bez ohledu na jeho vlastní pracovní náplň či profesi. Šestnáct základních kategorií je opět možno několikanásobně přeskupit.

Hospodářské odvětví (podle charakteru zaměstnávající organizace)

1. Zemědělství, lesnictví a rybářství; 2. hornictví a ostatní těžba surovin; 3. hutnictví, zpracování kovů, strojírenství a elektrotechnická výroba; 4. chemická a gumárenská výroba; 5. sklářství, výroba porcelánu, keramiky, textilní a oděvní výroba, zpracování kůží a obuvnická výroba, zpracování dřeva a výroba nábytku, polygrafie a ostatní spotřební průmysl; 6. potravinářská výroba; 7. stavebnictví; 8. energetika; 9. doprava a spoje; 10. obchod, veřejné stravování, služby; 11. peněžnictví, pojišťovnictví; 12. zdravotnictví, sociální péče; 13. školství a osvěta, věda a výzkum, masové komunikace, umění; 14. veřejná správa, soudnictví, společenské organizace; 15. armáda, bezpečnost; 16. jiná odvětví.

Základní schéma umožňuje detailní sledování vztahu primárního (1), sekundárního (2—8) a terciárního (9—15) sektoru, výrobní (1—9) a nevýrobní (10—15) sféry, popřípadě tzv. funkčních sfér společnosti (pojem, za který vdčíme prof. M. Janičiževičovi z Bělehradu): zemědělství (1), průmysl (2—6), výrobní služby (7—9), oběh (10—11), sociální služby (12—13), organizace společnosti (14—15).

Domníváme se (a toto přesvědčení je zčásti podloženo zkušeností z předvýzkumu), že navržené „síť souřadnic“ vcelku odpovídá požadavkům, které jsme pro ni vytkli. Rozhodující zkušenost z hlavního šetření nás však teprve čeká.

Literatura:

- P. K. Hatt: *Occupation and Social Stratification*, in: *American Journal of Sociology*, XV, 1950.
- K. M. Bolte: *Sozialer Aufstieg und Abstieg*, Stuttgart 1959.
- A. Roe: *The Psychology of Occupation*, New York 1959.
- J. Szczepański: *Czynniki kształtujące zawód i strukturę zawodową*, in: A. Sarapata (Ed.), *Socjologia zawodów*, Warszawa 1965.
- T. Tomaszewski: *O porównywalności zawodów*, in: Sarapata, c. d.
- S. Kowalewska: *Definicje i klasyfikacje zawodów*, in: Sarapata, c. d.
- A. Sarapata: *Zawód jako wyznacznik miejsca w społeczeństwie*, in: Sarapata, c. d.
- E. K. Scheuch: *Socialprestige und Soziale Schichtung*, in: R. König, D. V. Glass (Eds.), *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*, Köln-Opladen 1965.
- D. Slejška: *Profesionální dělba práce za socialismu*, in: P. Machonin a kolektiv, *Sociální struktura socialistické společnosti*, Praha 1965.
- D. C. Miller, *Handbook of Research Design and Social Measurement*, New York 1964.
- W. L. Warner, M. Mecker, K. Eells, *Social Class in America*, Chicago 1949.
- T. Geiger, *Umschichtungen in einer dänischen Mittelstadt*, Kopenhagen 1951.